

Mecelle **İslâmî Araştırmalar**
Dergisi **AL-MAJALLA** Journal of Islamic Studies
المجلة مجلة الدراسات الإسلامية

Hadis Tarihinin Erken Dönemine Kaynak Olarak Dârimî Mukaddimesinde Hadis Bilgisinin Korunma Mekanizmaları

Mesut ÇAKIR

Dr. Öğr. Üyesi, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Hadis Anabilim Dalı, İstanbul/Türkiye
mcakir@fsm.edu.tr, orcid.org/0000-0002-0778-4157

ÖZ

Bu çalışma, hadis usûlünün teorik inşasından önce erken dönemde hadis bilgisinin hangi uygulamalarla muhafaza edildiği sorusundan hareketle Dârimî'nin *Sünen*'inin mukaddimesini incelemektedir. Erken dönem hadis pratiğine dair bilgiler çoğunlukla dağınık rivayetler hâlinde bulunmakta olup bu uygulamaları bütüncül biçimde yansıtan metinler sınırlı kalmaktadır. Bu çerçevede Dârimî'nin mukaddimesi, hacmi ve konu çeşitliliği itibarıyla hadislerin yazımı, rivayet temkini, tahkik, isnad bilinci ve rihle gibi başlıkları bir arada sunması sebebiyle özellikle tercih edilmiştir. Çalışmada mukaddime, yerleşik bir usûl sistematigi aramak yerine, hadis bilgisinin korunmasına yönelik fiilî uygulamaları tespit etmeyi amaçlayan analitik bir okuma çerçevesiyle ele alınmıştır. Metinde yer alan bablar, hadis bilgisinin muhafazası, aktarımı ve denetlenmesi işlevleri açısından değerlendirilmiştir. İnceleme sonucunda Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan yazı karşısındaki temkinli tutumun mutlak bir reddiye olmadığı, rivayet güvenliğini esas alan bağlamsal bir yaklaşımı yansıttığı ayrıca rivayet temkini, isnad uygulamaları ve rihlenin ise hadis bilgisinin sıhhatini sağlamaya yönelik tamamlayıcı pratikler olarak işlediği tespit edilmiştir. Bu bulgular, hadis usûlünün teorik çerçevesinden önce, erken dönemde pratik ihtiyaçlar doğrultusunda şekillenen bir koruma bilincinin varlığını göstermektedir. Bu yönüyle çalışma, Dârimî'nin mukaddimesini erken dönem hadis bilgisinin korunmasına dair uygulamaları bütüncül biçimde izleme imkânı sunan bir kaynak metin olarak yeniden konumlandırmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Tarihi, Dârimî, Mukaddime, Korunma Mekanizmaları.

Mechanisms for Preserving Hadith Knowledge in Dârimî's Introduction as a Source for the Early Period of Hadith

ABSTRACT

This study examines the introduction to Dârimî's *Sunan*, starting from the question of how hadith knowledge was preserved in the early period through various practices, prior to the theoretical construction of hadith methodology. Information about early hadith practice is mostly found in scattered narrations, and texts that reflect these practices in a comprehensive manner are limited. In this context, Darimi's introduction has been specifically chosen because, given its volume and variety of topics, it presents together such headings as the *tadwin al-hadiths*, *tamkeen al-riwayah*, *tahqiq*, awareness of *isnad*, and *rihla*. The study approaches the introduction not by seeking an established methodology, but through an analytical reading framework aimed at identifying practical applications for the preservation of hadith knowledge. The chapters in the text are evaluated in terms of their functions in the preservation, transmission, and verification of hadith knowledge. The analysis reveals that the cautious approach to writing in Darimi's introduction does not constitute an absolute rejection but reflects a contextual approach based on the security of narration. Furthermore, it is determined that the *tamkeen al-riwayah*, *isnad* practices, and *rihla* function as complementary practices aimed at ensuring the authenticity of hadith knowledge. These findings demonstrate the existence of a protective consciousness that took shape in the early period in line with practical needs, prior to the theoretical framework of hadith methodology. In this respect, the study aims to reposition Darimi's introduction as a source text that offers the opportunity to comprehensively trace the practices related to the preservation of early hadith knowledge.

Keywords: Hadith, History of Hadith, Dârimî, Introduction, Preservation Mechanisms.

آليات حفظ المعرفة الحديثية في مقدمة الدارمي بوصفها مصدراً للتاريخ المبكر للحديث الشريف

ملخص

تتناول هذه الدراسة مقدمة سنن الدارمي بالبحث والتحليل، انطلاقاً من تساؤل جوهري حول التطبيقات العملية التي ساهمت في حفظ المعرفة الحديثية في الصدر الأول، وذلك قبل مرحلة التأسيس النظري لأصول الحديث. ونظراً لأن المعلومات المتعلقة بالممارسة الحديثية المبكرة غالباً ما توجد في صورة روايات متفرقة، فإن النصوص التي تعكس هذه الممارسات بشكل شمولي تظل محدودة. وفي هذا السياق، تم اختيار مقدمة الدارمي نظراً لحجمها وتنوع موضوعاتها، حيث تجمع بين طياتها عناوين حيوية مثل كتابة الحديث، والتحقق، والتثبت في الرواية، والوعي بالإسناد، والرحلة في طلب الحديث. اعتمدت الدراسة إطاراً لـ قراءة تحليلية تهدف إلى رصد الممارسات الفعلية الرامية إلى صيانة المعرفة الحديثية، بدلاً من البحث عن منهجية أصولية مستقرة في ذلك العصر. وقد تم تقييم الأبواب الواردة في النص من حيث وظائفها في حفظ المعرفة الحديثية ونقلها وضبطها. وقد خلصت الدراسة إلى أن الموقف المتحفظ تجاه كتابة الحديث في مقدمة الدارمي لم يكن رفضاً مطلقاً، بل عكس مقارنة سياقية تضع سلامة الرواية نصب أعينها. كما كشفت النتائج أن التثبت في الرواية وتطبيقات الإسناد والرحلة كانت تعمل كممارسات تكميلية تهدف إلى ضمان صحة المعرفة الحديثية. وتؤكد هذه المعطيات وجود وعي بالحفظ تشكل وفقاً للاحتياجات العملية في تلك الفترة المبكرة، وقبل تبلور الإطار النظري لأصول الحديث. ومن هذا المنطلق، تسعى الدراسة إلى إعادة تموضع مقدمة الدارمي بوصفها نصاً مصدرياً يتيح إمكانية تتبع تطبيقات حفظ المعرفة الحديثية المبكرة بشكل متكامل.

الكلمات المفتاحية: الحديث الشريف، تاريخ الحديث، الدارمي، المقدمة، آليات الحفظ.

Giriş

Hadis ilminin tarihsel gelişimini konu edinen çalışmalar, genellikle hadislerin tedvîn ve tasnif dönemlerini kronolojik bir anlatı çerçevesinde ele almaktadır. Bu dönemde ortaya çıkan yazım, rivayet, tasnif ve denetim uygulamaları ise çoğu zaman daha sonraki hadis usûlü literatüründe geliştirilen kavramlar üzerinden açıklanmaktadır. Bu yaklaşım, hadis ilminin tarihsel safhalarını ana hatlarıyla ortaya koymakta; ancak erken dönemde hadis bilgisinin korunması, aktarılması ve denetlenmesine dair uygulamaların görünürlüğünü sınırlı bırakmaktadır. Bu nedenle, hadis usûlü literatürünün henüz sistematik bir yapı kazanmamış olduğu erken döneme ait uygulamaların doğrudan incelenmesi, hadis ilminin teşekkül sürecini anlamada açıklayıcı bir imkân sunmaktadır.

İlim geleneğinde hadis tarihini müstakil bir disiplin olarak ele alan eserlerin sınırlı oluşu, bu alanın büyük ölçüde tabakât, ricâl ve hadis usûlü literatürü üzerinden dolaylı biçimde şekillenmesine yol açmıştır. Bu eserlerde yer alan dönemlendirmeler ve tasnifler hadis ilminin uzun tarihî seyrini anlamlandırma çabası açısından önemli olmakla birlikte çoğunlukla geriye dönük sistematik okumalar niteliği taşımaktadır. Bu durum hadis tarihinin “hangi dönemde ne oldu?” sorusu yanında “hadis bilgisi hangi pratiklerle korundu?” sorusu üzerinden de ele alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu noktada bazı hadis eserlerinin mukaddimleri, erken dönemde hadis bilgisinin nasıl kaydedildiği, aktarıldığı ve güvenilirliğinin nasıl sağlanmaya çalışıldığına dair somut veriler sunan metinler olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte bu mukaddimelerin muhteva ve kapsam bakımından homojen bir yapı arz etmediği, her birinin telif amacı ve ilmî bağlamına göre farklı ağırlıklar taşıdığı görülmektedir. Bazı mukaddimler daha sınırlı ölçüde telif maksadını açıklamakla yetinirken, bazıları dönemin hadis anlayışını, rivayet hassasiyetlerini ve bilgi güvenliğine dair kaygıları daha geniş biçimde yansıtmaktadır. Bu ikinci gruba dâhil edilebilecek örneklerden biri olan Dârimî'nin (öl. 255/869) *Sünen*'inin mukaddimesi, hadislerin yazımı, rivayet adabı, rivayetlerin tahkiki, isnad bilincinin teşekkülü ve ilim uğruna yapılan yolculuklar gibi başlıklara geniş yer vermesiyle dikkat çekmekte; bu yönüyle hadislerin muhafazasına dair birincil nitelikte veriler sunmaktadır.

Bu çalışma, Dârimî'nin *Sünen*'inin mukaddimesini hadis ilminin teşekkül sürecine dair tarihsel bir kaynak metin olarak ele almakta ve burada yer alan rivayetleri erken dönemde hadis bilgisinin korunmasına yönelik geliştirilen uygulamalar çerçevesinde incelemektedir. Hadislerin yazılmasına yönelik temkinli ve izin verici tutumlar, rivayette ihtiyat ve tahkik uygulamaları, isnadın kullanılmaya başlanması ve ilim amacıyla gerçekleştirilen rihleler, hadis tarihinin erken safhasında rivayet güvenliğini sağlamaya yönelik somut uygulamalar olarak değerlendirilebilir. Dârimî'nin mukaddimesinde bu uygulamalara dair aktarılan rivayetler, hadis bilgisinin korunmasına yönelik erken dönem hassasiyetlerin izlenebilmesine imkân tanımakta ve bu yönüyle mukaddimenin hadis tarihine dair kaynak değeri ortaya çıkmaktadır.

Bu çerçevede makale, hadis tarihini yalnızca dönemlendirme ve tasnif şemaları üzerinden değerlendirmek yerine, erken dönem metinlerinde doğrudan izlenebilen yazım, rivayet ve denetim uygulamalarını merkeze alan bir okuma biçimi önermektedir. Dârimî'nin mukaddimesi, bu yaklaşım için elverişli bir örnek teşkil etmekte ve hadis ilminin erken safhasında bilgi üretimi, korunması ve aktarımına dair temel dinamikleri bir arada sunmaktadır. Bu sebeple çalışmanın ilk bölümünde hadis tarihinin kapsamı ve temel kaynakları çerçevesinde

Dârimî'nin mukaddimesinin konumu tespit edilecek, devamında hadislerin yazımı, rivayette temkin ve tahkik, isnad bilincinin ortaya çıkışı ve rihle gibi başlıklar erken dönemde hadis bilgisinin korunmasına yönelik mekanizmalar olarak ele alınacaktır. Bu çalışmada kullanılan "hadis bilgisinin korunma mekanizmaları" ifadesi, klasik hadis usûlü literatüründe yerleşik bir teknik terim olarak değil; Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan farklı uygulamaların ortak işlevini açıklamak amacıyla tercih edilen analitik bir çerçeve olarak kullanılmaktadır. Burada "korunma mekanizmaları" ile kastedilen, hadis bilgisinin güvenilir biçimde muhafaza edilmesi, aktarılması ve denetlenmesine hizmet eden yazım, rivayet temkini, tahkik, isnad ve rihle gibi uygulamalardır. Bu ifade, söz konusu uygulamaları tek bir sistematik içinde değerlendirme imkânı sunan açıklayıcı bir kategori olarak kullanılmaktadır.

1. Hadis Tarihi ve Dârimî'nin Mukaddimesi

Hadis tarihi, Peygamber sallallâhu aleyhi ve sellem'e nispet edilen rivayetlerin ortaya çıkışından günümüze kadar geçirdiği safhaları konu edinen bir ilim alanıdır. Bu alanın kapsamı ve sınırları, modern dönemde yapılan tanımlama ve tasnifler üzerinden daha belirgin hâle gelmiştir. İstanbul Darülfünun İlahiyat Fakültesi hocalarından ve Cumhuriyet döneminin ilk hadis tarihi müelliflerinden Hüseyin Avni Arapkirî (öl. 1954), hadis tarihini; "hadislerin cem' ve tedvîni, kısımları, muhaddislerin farklı dönemlerde geçirdiği safhalar, hadis ilminin ayrıldığı şubeler, bu alanda telif edilen eserler ve meşhur muhaddislerin biyografileriyle birlikte, hadis ilmi etrafında dönemler itibarıyla meydana gelen gelişmeleri ele alan bir ilim" olarak tanımlamıştır.¹ Arapkirî'nin bu kapsamlı tanımı, hadis tarihini hadis ilminin teşekkülünü bütün boyutlarıyla kuşatan bir disiplin olarak görmektedir. Buna karşılık Ahmet Yücel, hadis tarihini daha özlü bir şekilde, "Hz. Peygamber'e ait açıklamaların lafzen ve mânen rivayeti, şifâhî ve yazılı nakli, tedvîni, tasnifi, Resûl-i Ekrem'e aidiyetinin tespiti ve yorumlanmasında kullanılan yöntemlere dair faaliyetlerin tarihsel süreci" olarak tanımlamıştır.²

Hadis tarihi, başlangıcı Hz. Peygamber dönemine uzanan ve günümüze kadar devam eden yaklaşık on beş asırlık uzun bir zaman dilimini kapsamaktadır. Böylesi geniş bir sürecin bütüncül olarak ele alınmasının güçlüğü hadis tarihinin çeşitli dönemlendirme ve tasniflere tâbi tutulmasını zorunlu kılmıştır. Klasik dönemde kaleme alınan *et-Tabakâtü'l-kübrâ* ve *Kitâbü't-tabakât* gibi eserlerde sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn şeklinde tabaka esaslı bir sınıflandırma benimsenmiş,³ daha sonraki dönemlerde ise hadis tarihi çoğunlukla "mütekaddimûn" ve "müteahhirûn" ayrımı üzerinden ele alındığı görülmektedir. Bu yaklaşımı benimseyen isimlerden İzmirli İsmail Hakkı, mütekaddimûn dönemini hicrî üçüncü asrın başlarına kadar hadislerin ve hadisle ilgili bilgilerin isnadlı olarak aktarıldığı safha, müteahhirûn dönemini ise isnadsız naklin yaygınlaştığı ve hadis usûlünün olgunlaştığı dönem olarak değerlendirmiştir.⁴

Modern dönemde yapılan tasniflerde ise hadis tarihinin daha farklı açılardan ele alındığı görülmektedir. Talat Koçyiğit (öl. 2011) hadis tarihini hıfz, kitâbet, tedvîn ve tasnif dönemleri üzerinden ele alırken, Mehmet

¹ Hüseyin Avni Arapkirî, *Buğyetü'l-Hasîs Fî Târîhi İlmî'l-Hadis*, nşr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022), 49.

² Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016), 11.

³ Örnek olarak İbn Sa'd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas (Beyrut: Dâru Sâdir, 1968); Halife b. Hayyât'ın *Kitâbü't-tabakât*'i için bk. Ebû Amr Halife b. Hayyât b. Halife eş-Şeybânî el-Basrî, *Tabakâtü Halife b. Hayyât*, nşr. Süheyl Zekkâr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1414/1993).

⁴ İzmirli İsmail Hakkı, *Hadis Tarihi*, der. İbrahim Hatiboğlu, (İstanbul: Dâru'lhadis Yayınları, 2002), 281-283.

Emin Özafşar ise yalnızca rivayet faaliyetini değil şerh literatürü, zihniyet değişimi ve akademik dönüşümü de dikkate alarak oluşum, gelişim, açılım, daralma ve dönüşüm dönemleri şeklinde daha kapsamlı bir sınıflandırma önermiştir.⁵ Ahmet Yücel ise hicrî birinci asırdan beşinci asrın sonuna kadar olan süreci rivayet dönemi, altıncı asırdan itibaren hadis kitaplarının aktarımının öne çıktığı süreci nakil dönemi ve on sekizinci yüzyıldan günümüze kadar modern akademik çalışmaların yoğunlaştığı safhayı son dönem olarak ele almıştır.⁶ Bu farklı tasnifler, hadis tarihi çalışmalarının tek bir çatı altında bir araya getirilmesi şeklinde olmadığını göstermektedir.

Bununla birlikte klasik İslâm ilim geleneğinde hadis tarihi, günümüzde anlaşıldığı anlamda müstakil ve kronolojik bir disiplin olarak kaleme alınmamış ve hadis tarihine dair bilgiler daha çok tabakât, ricâl ve usûl eserleri içerisinde dağınık biçimde yer almıştır. Özellikle İbnü's-Salâh (öl. 643/1245) ve onu takip eden usûl müelliflerinin eserlerinde yer alan “tevârîhu'r-ruvât” ve “vefeyât bilgisi” bölümleri, hadis tarihine dair önemli veriler sunmaktadır.⁷ Sahâbelerin, muhaddislerin ve âlimlerin doğum ve vefat tarihleri, yaşlarına dair bilgiler zamanla sonraki usul müellifleri tarafından belirli dönemlere ayrılarak tasnif edilmiştir. Bu bağlamda İbnü's-Salâh tarafından yapılan sınıflandırmada ilk dönem aşere-i mübeşşerenin vefeyâtını, ikinci dönem muammerûn bilgisini, üçüncü dönem mezhep imamlarını, dördüncü dönem Kütüb-i Hamse/Sitte müelliflerini, beşinci dönem ise “yedi hâfız” zamanını kapsamaktadır.⁸ Söz konusu tasnif Nevevî⁹ (öl. 676/1277), İbn Cemâ'a¹⁰ (öl. 733/1332), İbn Kesir¹¹ (öl. 774/1372), Ebnâsî¹² (öl. 802/1399), İbnü'l-Mülakkın¹³ (öl. 804/1401) ve Irâkî¹⁴ (öl. 806/1403) gibi âlimler tarafından da benimsenmiş ve eserlerinde aynı çerçeveyi koruyarak kullanmışlardır.

Bunların yanında tasnif dönemi hadis eserlerinin başında yer alan mukaddimeler, bu dağınık malzemenin belirli temalar etrafında bir araya getirilebildiği metinler arasında dikkat çekmektedir. Hicrî üçüncü asırda şekillenmeye başlayıp dördüncü yüzyılda olgunlaşan bu eserlerin mukaddimeleri, dönemin rivayet anlayışını ve hadis bilgisinin korunmasına yönelik hassasiyetleri yansıtan önemli veriler sunmaktadır.¹⁵ Bu çerçevede Dârimî'nin *Sünen*'inin mukaddimesi, gerek hacmi gerekse ele aldığı konu çeşitliliği bakımından erken dönem hadis çevrelerinin ilmî yaklaşımını yansıtan dikkat çekici metinlerden biri olarak öne çıkmaktadır.

⁵ Mehmet Emin Özafşar, *Hadis ve Kültür Yazıları* (Ankara: Kitâbiyât, 2005), 24-36.

⁶ Yücel, *Hadis Tarihi*, 18.

⁷ Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Salâhuddîn Abdurrahman b. Mûsâ eş-Şehrezûrî İbnü's-Salâh, *Mukaddimetü İbni's-Salâh*, nşr. Nüreddîn İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr: 1406/1986), 380; İbrahim b. Mûsâ el-Ebnâsî, *eş-Şezâ'l-feyyâh min 'ulûmi İbn Salâh*, nşr. Salâh Fethî Helel (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998), 2/713; Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahim b. el-Hüseyn b. Abdurrahman el-İrâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh limâ utlika ve şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*, nşr. Abdurrahman Muhammed Osman (Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1969), 432.

⁸ İbnü's-Salâh, *Mukaddime*, 380-387.

⁹ Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref Nevevî, *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadîs*, nşr. Muhammed Osman el-Hışt (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985), 117-119.

¹⁰ Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim İbn Cemâ'a, *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-Nebevî*, nşr. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1987), 140-144.

¹¹ Ebü'l-Fidâ' İsmâîl b. Ömer b. Kesîr b. el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî İbn Kesîr, *el-Bâ'isü'l-hasîs fi ihtisâri 'Ulûmi'l-hadîs*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1431/2011), 237-242.

¹² Ebnâsî, *eş-Şezâ'l-feyyâh*, 2/713-717.

¹³ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî el-Mısrî İbnü'l-Mülakkın, *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*, nşr. Abdullah b. Yusuf el-Cudey' (Suûdiyye: Dâru Fevâz li'n-Neşîr, 1413/1995), 2/644-656.

¹⁴ Irâkî, *et-Takyîd ve'l-îzâh*, 432-439.

¹⁵ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 7 Ocak 2026).

Abdullah b. Abdurrahmân ed-Dârimî, hicrî 181 yılında Semerkant'ta doğmuş,¹⁶ hadis tasnifinin yoğunlaştığı bir dönemde yaşamış ve çok sayıda ilim merkezine rihleler gerçekleştirmiştir.¹⁷ Dönemin önde gelen muhaddisleri tarafından güvenilir bir âlim olarak değerlendirilen¹⁸ Dârimî'nin *Sünen*'i, fikhî konuları içeren bir hadis kitabı olması yanında mukaddimesi, erken dönem İslâmî ilim anlayışını yansıtan kapsamlı yapısı ile öne çıkmaktadır. Elli yedi bâb ve altı yüzü aşkın rivayetten oluşan bu bölüm,¹⁹ hadis ilminin teşekkül sürecine, sünnet tasavvuruna ve rivayet pratiğine dair erken dönem yaklaşımları bir arada sunan müstakil bir metin hüviyetindedir.

Mukaddimenin ilk bâblarında, Hz. Peygamber'in gönderilişinden önce insanlığın içinde bulunduğu câhiliyet ortamı, önceki kutsal kitaplarda Hz. Peygamber'in tanıtılması ve risâlet sürecinin başlangıcı ele alınmaktadır.²⁰ Bu çerçevede aktarılan rivayetler, nübüvvetin ilahî temellerini ortaya koyarken Hz. Peygamber'in mucizeleri, ahlâkî üstünlüğü ve beşerî yönleri birlikte ele alınmaktadır. Ağaçların, hayvanların ve cinlerin iman etmesi, parmaklarından su akması, minberin inlemesi ve yemeğin bereketlenmesi gibi rivayetler nübüvvetin teyidi bağlamında aktarılmakta ve böylece mukaddimenin ilk kısmı siyer, şemâil ve delâilü'n-nübüvve literatürüyle kesişen bir muhteva sunmaktadır.²¹

Hz. Peygamber'in vefatına dair bâblarla birlikte mukaddimeye yön, doğrudan sünnetin ümmet için bağlayıcı konumuna çevrilmiştir. Sünnete uyma, bid'atten sakınma ve Kitap ve sünnette açıkça yer almayan meselelerde konuşmaktan kaçınma vurgusu, erken dönem ilmî hassasiyetin temel ilkeleri arasında sunulmaktadır. Fetva vermekten çekinme, fetva sorumluluğunun ağırlığı ve bu konuda aşırılıktan sakınma gibi başlıklar, sahâbe ve tâbiîn neslinin din adına konuşma konusundaki temkinli tavrını yansıtan önemli göstergeler olarak dikkat çekmektedir.²²

Mukaddimenin önemli bir bölümünde hadis rivayetine dair ihtiyat anlayışı ön plana çıkmaktadır. Özellikle sahâbe içerisinde Hz. Peygamber'e yanlış isnadda bulunma korkusu, az rivayet etme prensibi ve rivayet esnasında kullanılan temkinli ifadeler, hadis rivayetinin erken dönemde ne derece büyük bir sorumluluk olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Bu durum, isnad sisteminin kurumsallaşmasından önce dahi rivayet

¹⁶ Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992), 15/216.

¹⁷ Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2002) 11/209-210; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdulhâdî, *Tabakâtu 'ulemâi'l-hadîs*, nşr. Ekrem el-Bûsî - İbrahim Zebîk (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417-1996), 2/ 215; Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî, *Tezkiretü'l-huffâz*, nşr. Zekeriya 'Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1998), 2/90; Abdurrahmân b. Ebû Bekir b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 239; Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Ali b. Fâris ez-Zirikî, *el-A'lâm*, (Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 4/95.

¹⁸ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbü's-sikât*, nşr. Muhammed Abdü'l-mu'îd Khan (Dâiratü Maârifil-'Osmâniyye, 1393/1973), 8/364; Zehebî, *Siyeru 'a'lâmi'n-nübelâ*, nşr. Şuayb el-Arnaût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985 - 1417/1996), 12/227; Süyûtî, *Tabakâtu'l-huffâz*, 239.

¹⁹ İlgili baskı için bk. Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî, *Müsnedü'd-Dârimî*, nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1412/1992).

²⁰ Dârimî, "Mukaddime", 1-3, (No. 1-15).

²¹ Dârimî, "Mukaddime", 4-14, (No. 16-92).

²² Dârimî, "Mukaddime", 15-24, (No. 93-236).

güvenliğine yönelik güçlü bir bilinç bulunduğunu göstermesi bakımından hadis tarihi açısından özel bir önem arz etmektedir.²³

Rivayete yüklenen bu sorumluluk bilinci, mukaddimedede ilmin mahiyetine dair yapılan vurgularla birlikte değerlendirildiğinde daha bütüncül bir çerçeve sunmaktadır. İlmî mahiyeti, korunması ve uygulanması da mukaddimenin merkezî temaları arasında yer almaktadır. İlmî yok olma tehlikesine yapılan vurgu, ilmi amel ile destekleme gereği, ilmin sırf Allah rızası için öğrenilmesi ve ilmi dünya menfaatine alet edenlerin kınanması, hadis ilminin yalnızca rivayet aktarımına indirgenmeyen ahlâk merkezli bir disiplin olarak algılandığını göstermektedir. Âlimlere saygı, ilimde eşitlik, şöhretten kaçınma ve ilmin izzetini koruma gibi başlıklar, erken dönem ilmî zihniyetin temel ahlâkî çerçevesini yansıtmaktadır.²⁴

Mukaddimedede hadislerin yazılması meselesi, yazmaya karşı çıkanlar ve yazılmasına izin verenler şeklinde iki ayrı bâb altında ele alınmıştır. Bu tertip, erken dönemde hadis yazımı konusunda mevcut olan farklı yaklaşımların Dârimî tarafından bir arada ve dengeli biçimde aktarıldığını göstermektedir. Mana ile rivayet, arz usûlü, hadislerin açıklanması ve sünnetin Kur'an karşısındaki konumu gibi meseleler, hadis usûlü ve hadis tarihinin teşekkül sürecinde tartışılan temel başlıkların erken örneklerini oluşturmaktadır.²⁵

Mukaddimenin son bölümünde ise ilim için yolculuk (rihle), ilim müzakeresi, fakihlerin ihtilâfı ve bir âlimin kendisine yeni bir hadis ulaştığında önceki görüşünden dönmesi gibi konular ele alınmaktadır.²⁶ Bu başlıklar, hadis ilminin tahkike, tashihe ve ilmî etkileşime açık bir faaliyet olarak algılandığını göstermektedir.

Öte yandan Dârimî'nin mukaddimesi bazı akademik çalışmalara konu olmuştur. Özetle belirtilecek olursa, Arafat Aydın (2008), eserin ilk on beş bâbını merkeze alarak Dârimî'nin rivayetler üzerinden nasıl bir Peygamber tasavvuru inşa ettiğini hadis tenkidi yöntemleriyle incelemiş ve müellifin okuyucuda sağlam bir nebevî imaj oluşturma gayesinde olduğunu dile getirmiştir.²⁷ Zafer Kiraz (2014), mukaddimeyi hadis literatüründeki mukaddime yazma geleneği bağlamında değerlendirerek Müslim ve İbn Mâce'nin mukaddimeleriyle mukayese etmiş; Dârimî'nin muhtevayı bilinçli bir tercihle oluşturduğunu ve Sünnet'in dindeki otoritesini savunma yönünde belirgin bir duruş sergilediğini ortaya koymuştur.²⁸ Yakın tarihli bir çalışmada Bilge Kılıç (2024), meseleye kavramsal ve yapısal bir çerçeveden yaklaşarak metnin klasik mukaddime formatına uymadığını, bu adın muhtemelen sonradan eklendiğini belirtmiş; ayrıca metnin hadis öğrenim/öğretim metotları, yazım tartışmaları ve ravi adabı gibi hadis usulüne dair sunduğu dağınık ama zengin malzemeyi sistematik bir analize tabi tutmuştur.²⁹ Aynur Uraler (2024) ise eseri dönemin problemleri ilmî yaklaşımlarına verilmiş bir tepki olarak

²³ Dârimî, "Mukaddime", 25, (No. 237-244).

²⁴ Dârimî, "Mukaddime", 26-40, (No. 245-460).

²⁵ Dârimî, "Mukaddime", 41-52, (No. 461-655).

²⁶ Dârimî, "Mukaddime", 53-56, (No. 656-674).

²⁷ Arafat Aydın, *Dârimî'nin Peygamber Anlayışı (Sünen'inin Mukaddimesi Çerçevesinde)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

²⁸ Zafer Kiraz, *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014).

²⁹ Bilge Kılıç, "Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram, Literatür ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili", *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2024), 130-155.

okumuş; Dârimî'nin bilhassa keyfî fetva ve bâtil re'y gibi usul sapmalarına karşı sünneti merkeze alarak hadisler üzerinden nasıl evrensel bir metodolojik çözüm ürettiğini söylemiştir.³⁰

Bu çalışmalar mukaddimenin farklı yönlerini ortaya koymakla birlikte, metnin hadis bilgisinin korunması ve denetlenmesine dair sunduğu uygulamaların bütüncül biçimde ele alınması henüz müstakil bir inceleme konusu yapılmamıştır. Dolayısıyla Dârimî'nin mukaddimesi, erken dönem hadis pratiğinin koruma ve kontrol boyutlarını birlikte izlemeye imkân tanıyan bir metin olarak ayrıca değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Bu sebeple bir sonraki bölümde mukaddimedeki yer alan rivayetler çerçevesinde hadis bilgisinin korunmasına yönelik öne çıkan uygulamalar sistematik biçimde ele alınacaktır.

2. Mukaddimedeki Hadis Bilgisinin Korunma Mekanizmaları

Dârimî'nin mukaddimesinde hadislerin yazımı, rivayette temkin ve tahkik, isnad bilinci ve ilim uğruna yapılan yolculuklar gibi farklı uygulamalar, bu çalışma çerçevesinde hadis bilgisinin güvenli biçimde muhafaza edilmesine yönelik koruyucu mekanizmalar olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu uygulamalar, Dârimî'nin aktardığı rivayetler üzerinden okunduğunda, erken dönemde hadis bilgisinin korunmasına yönelik bütüncül bir hassasiyetin varlığına işaret etmektedir.

Bu mekanizmalar içerisinde özellikle hadislerin yazılmasına yönelik temkinli yaklaşım, erken dönemde rivayet güvenliğini sağlama çabasının yanı sıra Kur'an merkezli din tasavvurunun da etkisini yansıtan bir tutum olarak öne çıkmaktadır. Bu sebeple hadis bilgisinin korunmasına dair uygulamaların ilk aşaması olarak, yazıya karşı mesafeli tutumun tarihsel arka planının ele alınması yerinde olacaktır.

2.1. Hadisleri Yazmaya Mesafeli Tutum

Dârimî'nin mukaddimesinde hadislerin yazımına yönelik ihtiyatlı yaklaşımı yansıtan rivayetler, çoğu zaman "hadis yazımına karşı çıkanlar" başlığı altında ele alınmıştır. Söz konusu rivayetler, hadis bilgisinin korunmasına ilişkin erken dönem refleksleri, yazı-ezber ilişkisini ve metinleşmeye dair endişeleri anlamada önemli ipuçları sunmaktadır.

Mukaddimedeki yer alan rivayetler incelendiğinde hadislerin yazılmasına yönelik çekincelerin doğrudan bilgiye karşı bir tavırdan değil, bilginin hangi şartlarda ve hangi otorite altında korunacağı sorusundan kaynaklandığı görülmektedir. Mesela, Ebû Sa'îd el-Hudrî'den rivayet edilen ve Resûlullah'ın "*Benden Kur'an'dan başka bir şey yazmayınız...*" buyruğunu içeren hadis,³¹ erken dönemde vahyin metinleşmesi süreciyle hadis bilgisinin aynı zeminde değerlendirilmemesi gerektiğine dair bir hassasiyeti yansıtmaktadır. Ebû Sa'îd el-Hudrî, hadisleri yazmak için izin isteyenlere Resûlullah'ın izin vermediğini aktarmış,³² kendisinden yazı talep edildiğinde ise "Biz Resûlullah'tan yazmayıp ezberlediğimiz gibi siz de ezberleyin." diyerek bu tavrı sürdürmüştür.³³

³⁰ Aynur Uraler, "Muhaddislerin İlmî Yaklaşımlardaki Sorunlara Sünnetten Çözüm Getirmeleri -Sünenü'd-Dârimî Mukaddimesi Örneği-", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 22/1 (Haziran 2024), 7-33.

³¹ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 464).

³² Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 465).

³³ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 487).

Benzer bir hassasiyetin sahâbe neslinin diğer temsilcilerinde de görüldüğü anlaşılmaktadır. Abdullah b. Mes'ûd'un Kur'an dışında bir şeyin yazılmasına karşı çıkması,³⁴ bazı kimselerin ellerinde bulunan metinleri bizzat imha etmesi ve bunu önceki ümmetlerin kendi kitaplarını terk etmeleriyle ilişkilendirmesi,³⁵ hadislerin yazılmasındaki çekimserliğin arka planında bir bilinç bulunduğunu göstermektedir. Aynı şekilde Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin önceki ümmetlerin kendi kitaplarını geri plana iten yazılı metinler sebebiyle sapmaya sürüklendiğini hatırlatması³⁶ ve oğlunun yazdığı hadisleri sildirmesi,³⁷ Ebû Hüreyre'nin hadisleri yazmaması ve yazdırmaması,³⁸ Zeyd b. Sâbit'in resmî talebe rağmen yazıya izin vermemesi³⁹ bu yaklaşımın yaygın bir tutum olduğunu ortaya koymaktadır. Bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, yazıya yönelik ihtiyatın doğrudan hadisleri koruma amacıyla değil, öncelikle Kur'an'ın otoritesini ve ayrıcalıklı konumunu muhafaza etme kaygısıyla şekillendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte bu tutum, hadislerin aktarım biçimini de belirlemiş; rivayetlerin sözlü zeminde ve güçlü bir kontrol bilinci içinde muhafaza edilmesine zemin hazırlamıştır.

Benzer bir hassasiyet, tâbiîn neslinin önde gelen isimlerinde de görülmektedir. İbrâhîm en-Nehaî (öl. 96/714) ilmi yazmayı kerih görmüş, yazılanların mushafı benzetileceği gerekçesiyle buna karşı çıkmıştır.⁴⁰ Ayrıca Kûfe fakihlerinden Abîde b. Amr es-Selmânî'nin (öl. 72/691) kendisinden yazı talep edenlere izin vermemesi,⁴¹ hatta ölüm döşeginde sahip olduğu metinleri ileride tahrif edilebileceği endişesiyle imha etmesi,⁴² yazılı bilginin kontrolsüz dolaşımına duyulan kaygıyı yansıtmaktadır.⁴³ Keza Mücâhid b. Cebr⁴⁴ (öl. 103/721), Şa'bi⁴⁵ (ö. 104/722) ve İbn Sîrîn⁴⁶ (öl. 110/729) gibi âlimlerin yazılı metinleri tercih etmemeleri, bireysel hafızayı ve canlı rivayet ortamını önceleyen bir bilgi anlayışının tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Bazı rivayetlerde yazının açıkça bid'at olarak nitelendirilmesi⁴⁷ veya yazma sesine dahi tepki gösterilmesi,⁴⁸ yazılı bilginin yanlış ellerde bağlamından koparak farklı bir din algısı üretme potansiyeline sahip olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Evzâî'nin (öl. 157/774) ilmin başlangıçta ehil kişiler arasında canlı aktarım yoluyla taşındığını, ancak daha sonra sahifelere geçmesiyle ehil olmayan kimselerin eline düştüğünü ifade etmesi,⁴⁹ bu endişenin sonraki nesillerde de sürdüğünü göstermektedir. Bu rivayetler, hadis yazımına yönelik

³⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 498).

³⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 485, 494). Rivayetin râvilerinden Husayn "Şayet Kur'an'dan veya sünnetten bir şeyler yazılı olsaydı, Abdullah b. Mes'ud onu imha etmezdi. Sildiği şey ehl-i kitaba ait kitaplarındandır." demiştir.

³⁶ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 497).

³⁷ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 489).

³⁸ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 488).

³⁹ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 491).

⁴⁰ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 470, 476, 479).

⁴¹ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 473, 477).

⁴² Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 481).

⁴³ Bu tutumların gerekçesine dair rivayetlerde açık ve ayrıntılı bir açıklama bulunmamakla birlikte, söz konusu örnekler yazılı bilginin kontrolsüz dolaşımına karşı bir temkinin varlığı şeklinde yorumlanabilir. Bununla birlikte farklı gerekçelerin de söz konusu olabileceği göz ardı edilmemelidir.

⁴⁴ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 482).

⁴⁵ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 499).

⁴⁶ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 484, 490).

⁴⁷ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 496).

⁴⁸ Dârimî, "Mukaddime", 40 (No. 468).

⁴⁹ Dârimî, "Mukaddime", 42 (No. 483).

mesafeli tavrın yalnızca tekil bir örnek olmadığını ve erken dönemde farklı isimler tarafından da benimsendiğini göstermektedir.

Bu çerçevede Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan yazıya karşı ihtiyatı yansıtan rivayetler, erken dönemde hadis bilgisinin nasıl aktarılacağı ve kontrol altında tutulacağı hususunda süren tartışmaların bir parçası olarak değerlendirilebilir. Bu rivayetler doğrudan yazının mutlak reddini değil, yazılı bilginin dolaşımına ilişkin temkinli bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Yazıya mesafeli tutumun gerekçesi rivayetlerde her zaman açık biçimde belirtilmemekle birlikte, Kur'an'ın ayrıcalıklı konumunu muhafaza etme hassasiyeti bu tavrın önemli unsurlarından biri olarak görünmektedir. Bunun yanında yazılı metinlerin bağlamından kopma, yanlış anlaşılma veya denetimsiz biçimde çoğalma ihtimali gibi kaygıların da bu yaklaşımı beslemiş olabileceği düşünülebilir. Dolayısıyla yazıya yönelik ihtiyat, tek bir sebebe indirgenebilecek bir yasaklama yerine erken dönem ilmî çevrelerinde bilginin aktarım biçimini dikkatle kontrol altında tutmaya yönelik çok boyutlu bir temkin anlayışının tezahürü olarak okunabilir. Bu tutumun, hadislerin aktarımında sözlü rivayetin ve şahsî denetimin öncelenmesine zemin hazırladığı söylenebilir.

2.2. Hadis Yazımına İzin Veren Yaklaşımlar

Dârimî'nin mukaddimesinde hadislerin yazımına ilişkin olarak hem yazıya mesafeli tutumu yansıtan hem de yazımı uygun gören rivayetlerin bir arada yer alması dikkat çekicidir. Bu durum, erken dönemde hadis bilgisinin muhafazası konusunda tek bir eğilimin bulunduğu şeklindeki indirgemeci okumaların ihtiyatla ele alınması gerektiğini düşündürmektedir. Bununla birlikte söz konusu çeşitliliğin yalnızca bilinçli bir "esneklik" tercihiyle açıklanması da yeterli olmayabilir. Zira tasnif dönemi eserlerinin temel karakteri, konuyla ilgili mevcut rivayet malzemesini bir araya getirmektir. Bu sebeple Dârimî'nin farklı yönleri yansıtan rivayetleri nakletmesi, hem dönemin rivayet hassasiyetini hem de tasnif faaliyetinin doğasını birlikte yansıtan bir durum olarak değerlendirilebilir. Öte yandan, hadislerin yazımı meselesinin belirli bir tarihsel bağlam içerisinde, farklı şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda ele alındığını düşündürmektedir. Mukaddimedede yer alan bu tür rivayetler, erken dönemde rivayet bilgisinin korunmasına yönelik hassasiyetlerin zamanla nasıl çeşitlendiğini ve yazının hangi gerekçelerle gündeme geldiğini anlamaya imkân tanımaktadır. Bu sebeple yazıya izin veren rivayetlerin ortaya çıkışını erken dönem ilmî kaygılar ve rivayet pratiği çerçevesinde ele almak gerekmektedir.

Hadislerin yazımına izin verilmesi denildiğinde sahâbe içerisinde ilk akla gelen isim Abdullah b. Amr'dır. Onun, "Resûlullah'tan işittiğim her şeyi ezberlemek ve muhafaza etmek amacıyla yazıyordum."⁵⁰ şeklindeki ifadesi, yazının baştan kullanıldığını göstermektedir. Abdullah b. Amr, Resûlullah'tan işittiği hadisleri yazmasını bazı Kureyşlilerin, Hz. Peygamber'in farklı hâllerde konuşabileceğini ileri sürerek eleştirmeleri üzerine durumu bizzat Resûlullah'a arz etmiş, bunun üzerine Resûlullah parmağıyla ağzını işaret ederek "Yaz! Zira canım elinde olan Allah'a yemin olsun ki buradan ancak hak çıkar."⁵¹ buyurarak onu tasvip etmiştir. Bu rivayet, yazıya yönelik çekincelerin yazının kendisinden değil, hangi şartlarda ve kimler tarafından kullanıldığından kaynaklandığını desteklemektedir. Onun, "es-Sâdika, Resûlullah'tan yazdığım sahîfenin adıdır."⁵² ve "Bir ara bizler Resûlullah'ın

⁵⁰ Dârimî, "Mukaddime", 43 (No. 501).

⁵¹ Dârimî, "Mukaddime", 43 (No. 501).

⁵² Dârimî, "Mukaddime", 43 (No. 513).

etrafında yazıyorduk.”⁵³ şeklindeki ifadeleri, bu pratiğin Resûlullah’ın bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu çerçevede Abdullah b. Amr’ın *es-Sâdika* adıyla bilinen sahîfesi, erken dönemde hadis bilgisinin yazı ile kaydının sahâbe arasında kontrollü biçimde şahsî bir hafıza aracı olarak kullanıldığını göstermektedir. Ayrıca sahâbenin hadisleri ezberlerini korumak amacıyla yazmış olması bile bir koruma refleksidir. Hadislerin gelecek nesillere aktarım hassasiyeti onların ezber-yazı düzleminde bir koruma sistemi geliştirdiklerini gösterir.

Sahâbe arasında yazının şahsî kullanımını Ebû Hüreyre, kendisiyle Abdullah b. Amr’ı karşılaştırırken açıkça dile getirmiş ve “Resûlullah’ın ashâbı içinde benden daha çok hadis rivayet eden yoktur, Abdullah b. Amr hariç. Çünkü o yazıyordu, ben yazmıyordum.” demiştir.⁵⁴ Bu ifade, yazının sahâbe arasında bilinen fakat yaygınlaştırılmayan bir yöntem olduğunu göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Zira hadis yazımına izin veren bu yaklaşım, yalnızca Abdullah b. Amr’la sınırlı kalmamış, Hz. Ömer’in “İlmi yazıyla kaydedin.”⁵⁵ şeklindeki sözü, Enes b. Mâlik⁵⁶ ve İbn Abbâs⁵⁷ gibi sahâbîlerin yazıya tamamen kapalı olmadıklarını gösteren rivayetler de bu çerçevede değerlendirilebilir.

Hadis yazımına yönelik olumlu yaklaşımın tâbiîn ve sonraki nesillerde daha belirgin hâle geldiği görülmektedir. Özellikle Ömer b. Abdülaziz’in (öl. 101/720) hadislerin zayı olacağı endişesiyle valilere ve âlimlere yazdığı mektuplar yazının artık bireysel bir tercih olmaktan çıkıp kurumsal bir tedbir hâline geldiğini göstermektedir. Örneğin onun Ebû Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm’dan (öl. 120/738) yanında bulunan hadisleri yazmasını istemesi⁵⁸ ve Medinelilere “Resûlullah’ın hadislerini araştırıp yazınız.”⁵⁹ şeklinde çağrıda bulunması, yazının ilmî mirası muhafaza etmeye yönelik bir politika olarak benimsendiğine işaret etmektedir. Bu noktada yazı, ezber geleneğini destekleyen ve tamamlayan bir güvenlik mekanizması olarak devreye girmiştir.

Tâbiîn âlimleri arasında yazıyı bu çerçevede kullanan birçok isim bulunmaktadır. Sa’îd b. Cübeyr’in (öl. 94/713) İbn Ömer ve İbn Abbâs’tan işittiği hadisleri bineğinin palanına veya sahîfelere yazması,⁶⁰ Mücâhid’in talebelerinin kendisinden tefsire dair rivayetleri kaydetmeleri⁶¹ yazının henüz standart bir kitap kültürüne dönüşmemiş olsa da hadis bilginin kaybolmasını önlemeye yönelik pratik çözümler üretildiğini göstermektedir. Aynı şekilde Süfyân es-Sevrî’nin (öl. 161/778) hadisleri geceleri duvara yazıp daha sonra temize geçirerek silmesi,⁶² yazının geçici bir hatırlatma ve muhafaza vasıtası olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Tâbiîn döneminde bazı âlimlerin yazıyı teşvik eden ifadeler kullanmaları da dikkat çekicidir. Recâ b. Hayve’nin⁶³ (öl. 112/730) yazılı notlar sayesinde hadisleri unutmaktan kurtulduğunu ifade etmesi, Muâviye b.

⁵³ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 503).

⁵⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 500).

⁵⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 514).

⁵⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 509).

⁵⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 521).

⁵⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 504).

⁵⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 505).

⁶⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 512).

⁶¹ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 519).

⁶² Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 525).

⁶³ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 522).

Kurre'nin (öl. 113/731) ilmini yazmayan kimsenin ilminin eksik kalacağını vurgulaması⁶⁴ ve Şurahbîl b. Sa'd'ın (öl. 123/740) ezberleyemeyenlere ilmi yazmalarını tavsiye etmesi,⁶⁵ yazının giderek meşru ve gerekli bir muhafaza yöntemi olarak kabul gördüğünü göstermektedir. Rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, hadislerin yazımına izin verilmesinin ani ve keskin bir zihniyet değişiminin sonucu olmadığı görülmektedir. Aksine bu süreç, erken dönem hadis çevrelerinin bilgi güvenliği konusundaki hassasiyetlerini koruyarak artan rivayet hacmi, coğrafi genişleme ve nesiller arası aktarım gibi faktörler karşısında geliştirdikleri tedricî bir uyum sürecini yansıtmaktadır. Yazıya yöneliş, hadis bilgisinin değer kaybına uğramaması için başvurulan kontrollü bir araç olarak ortaya çıkmıştır.

Dolayısıyla Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan yazıya izin veren rivayetler, hadis bilgisinin korunmasına yönelik reflekslerin zamanla nasıl çeşitlendiğini ve esneklik kazandığını göstermektedir. Bu durum, erken dönem hadis düşüncesinin katı ve tek yönlü bir yapı arz etmediğini, aksine şartlara duyarlı, ihtiyaca göre şekillenen dinamik bir bilgi anlayışına sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Bu yönüyle yazıya izin veren rivayetler hadis tarihinin yalnızca “yazıldı-yazılmadı” ikilemi yerine koruma, denetim ve süreklilik ilkeleri çerçevesinde okunması gerektiğini göstermektedir.

2.3. Hadis Rivayetinde Temkin ve Tahkik

Dârimî'nin mukaddimesinde hadis rivayetinin nasıl yapılması gerektiğine dair aktarılan rivayetler erken dönem hadis çevrelerinde rivayetın sıradan bir aktarım faaliyeti olarak görülmediğini ortaya koymaktadır. Sahâbe ve tâbiîn neslinin rivayet konusunda sergilediği temkinli tutum, hadis bilgisinin doğruluğunu ve güvenilirliğini korumaya yönelik kolektif bir bilincin varlığını gösterir. Bu noktada rivayet temkini erken dönemde hadis bilgisinin korunmasına dair geliştirilen güvenlik mekanizmalarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Hadis rivayetinin ağır bir sorumluluk gerektirdiğinin bilincinde olan sahâbe ve tâbiîn neslini bu temkinli tutuma sevk eden başlıca âmil, Hz. Peygamber'e yalan isnat etme endişesidir. Dârimî'nin naklettiği rivayetler çerçevesinde Ebû Katâde'nin bildirdiğine göre Resûlullah, minberde yaptığı bir konuşmada kendisinden çok hadis rivayet edilmemesini istemiş, bilerek kendisine isnat edilen sözlerin ağır bir uhrevî sorumluluk doğuracağını vurgulamıştır.⁶⁶ Bu uyarı, sahâbe ve tâbiîn neslinde rivayet temkininin temel motivasyonunu oluşturan Hz. Peygamber'e yalan isnat etmeme hassasiyetini yansıtmaktadır.

Bu sorumluluk bilincinin pratik yansımalarından biri, sahâbe neslinde bazı isimlerin az hadis rivayet etme ve ihtiyat kaydında bulunmalarıdır. Enes b. Malik'in hata yapma endişesi olmasaydı daha fazla hadis nakledeceğini ifade etmesi⁶⁷ ve rivayet talebi karşısında “Bunu yaparak kendimi sorumluluktan kurtarabilir miyim?”⁶⁸ şeklindeki tereddüdü, hadis rivayetinin sahâbe nezdindeki ağırlığını yansıtmaktadır. Ayrıca onun rivayetlerinin ardından sıkça “böyle veya bunun gibi buyurdu”⁶⁹ şeklinde ihtiyat kayıtları düşmesi, rivayet

⁶⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 507).

⁶⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 43 (No. 528).

⁶⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 25 (No. 243).

⁶⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 25 (No. 241).

⁶⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 283).

⁶⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 284-285).

edilen bilginin lafzî kesinliğinden emin olma konusundaki özenini göstermektedir. Benzer şekilde Ebü'd-Derdâ da rivayetlerinin ardından “bunun gibisini” veya “buna benzerini” şeklinde ifadeler kullanmıştır.⁷⁰ İşte bu rivayetler her ne kadar sahâbenin “hata yaparım” endişesini görünür kılsa da dolaylı olarak hadislerin yanlış ve hatalı olarak aktarılmasını engellemek adına alınmış nebevi bir tedbiri göstermesi açısından önemlidir.

Rivayet konusunda gösterilen bu hassasiyetin örneklerinden biri de Abdullah b. Mes'ûd'dur. Onun bir ayda ancak birkaç hadis rivayet etmesi,⁷¹ rivayet esnasında yüzünün kızarması, titremesi⁷² ve sözlerini ihtiyat kayıtlarıyla tamamlaması,⁷³ rivayet faaliyetinin psikolojik ve ahlâkî ağırlığını göstermektedir. Benzer şekilde Sa'd b. Ebî Vakkas⁷⁴ ve İbn Ömer⁷⁵ gibi isimler uzun yolculuklar boyunca dahi hadis rivayet etmekten kaçınmışlardır.

Bu temkinli yaklaşım tâbiîn neslinde de farklı biçimlerde devam etmiştir. Bazı tâbiîn âlimlerinin hadisi doğrudan Hz. Peygamber'e isnat etmekten kaçınarak sahâbeye nispet etmeyi tercih etmeleri, rivayet zincirindeki sorumluluğu bilinçli biçimde dağıtma çabası olarak okunabilir. Mesela Sâlih ed-Dehân'ın aktardığına göre hocası Câbir b. Zeyd el-Ezdî (öl. 93/711), hadis rivayetini son derece ağır bir sorumluluk olarak gördüğü ve yalan isnat etmekten çekindiği için kendisinden “Resûlullah şöyle buyurdu” sözünü hiç iştirmediğini ifade etmiştir.⁷⁶ Nehaî, kendisine daha fazla hadis rivayet etmesi talep edildiğinde, “Var, fakat ben ‘Abdullah şöyle dedi’ veya ‘Alkame şöyle dedi’ demeyi daha çok seviyorum” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁷ Şa'bî ise hadisi Hz. Peygamber yerine başkasına nispet etmeyi rivayette bir fazlalık veya noksanlık olması hâlinde sorumluluğun doğrudan kendilerine yüklenmemesiyle gerekçelendirmiştir.⁷⁸ Bu tercihler, rivayet edilen bilginin doğruluğundan tam olarak emin olunamadığı durumlarda isnat yükünü azaltmaya yönelik bir güvenlik refleksi olarak değerlendirilebilir. Böylece rivayet faaliyeti, bilginin doğruluğunun etik sınırlar içinde korunmasını hedefleyen bir sorumluluk süreci hâlinde görülür.

Rivayet temkini ile yakından ilişkili bir diğer husus, rivayetlerin tahkik edilmesine yönelik uygulamalardır. Mukaddimeye yer alan hadislerin arzına dair rivayetler, erken dönemde hadis bilgisinin doğrulanmasına yönelik pratik yöntemlerin geliştirildiğini göstermektedir. Talebenin, aldığı hadisleri hocasına okuyarak teyit ettirmesi, rivayetın lafzı ve manası üzerinde karşılıklı mutabakat sağlanmasına yönelik önemli bir kontrol mekanizmasıdır. Rivayetlerde Âsım el-Ahvel'in (öl. 142/759) rivayet ettiği hadisleri Şa'bî'ye arz ettiğini ve onun da bu rivayetlere izin verdiğini aktarması,⁷⁹ arz uygulamasının fiilen işletildiğini göstermektedir. Arz ile beraber sema uygulamasının da rivayet açısından fiili bir kontrol yöntemi olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Zira Urve b.

⁷⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 276).

⁷¹ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 282).

⁷² Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 279, 289).

⁷³ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 278).

⁷⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 286).

⁷⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 289).

⁷⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 291).

⁷⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 275).

⁷⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 28 (No. 274).

⁷⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 656).

Zübeyr (öl. 94/713),⁸⁰ Ca'fer b. Muhammed'in babası,⁸¹ Zeyd b. Eslem (öl. 136/754) ile İbn Ebû Zi'b (öl. 159/776)⁸² ve Mâlik b. Enes (öl. 179/795)⁸³ arz ile semânın bir olduğu görüşündedir. Böylece hadis bilgisinin aktarımının karşılıklı denetime açık bir süreç olarak yürütüldüğü, rivayet tahkikinin ilmî çevrelerde paylaşılan bir kabul hâline geldiği izlenmektedir.

Rivayet tahkikinin bir diğer boyutu rivayetlerin birbirleriyle karşılaştırılması ve farklı ravilerden teyit edilmesidir. Bu çerçevede râvilerin birbirlerine “şu hadisi falan kimseden işittin mi?” şeklinde sorular yöneltmeleri, isnadın teşekkül ve tekâmül sürecinden önce fiilen uygulandığını göstermektedir. Süfyân es-Sevrî'nin Amr b. Dînâr'a (öl. 126/744) belirli bir rivayeti Câbir b. Abdullah'tan işitip işitmediğini sorması⁸⁴ veya yine Süfyân'ın Abdurrahman b. Kâsım'a (öl. 191/806), babasının bir rivayeti Hz. Âişe'den nakledip nakletmediğini teyit ettirmesi⁸⁵ bu sorgulayıcı yaklaşımın somut örnekleridir.

Benzer şekilde, bir metnin rivayet izninin kime dayandığının sorgulanması da tahkik önemli bir parçasıdır. Ma'mer b. Râşid'in (öl. 153/770) bir kitabı İbn Şihâb ez-Zührî'ye (öl. 124/742) arz edip onu rivayet etmek için izin istediğinde onun “Bunu sana benden başka kim rivayet etti?” şeklinde sormuştur.⁸⁶ Keza Şu'be b. el-Haccâc'ın (öl. 160/776) kendisine yazılı olarak iletilen bir rivayeti rivayet edip edemeyeceğini râvilerine sorması ve olumlu cevap alması⁸⁷ yazı-rivayet ilişkisinin de tahkik sürecine dâhil edildiğini ortaya koymaktadır. Bu uygulamaların, rivayetlerin kontrolsüz biçimde yayılmasını engellemeye yönelik reflekslerden biri olarak rivayetin kimden ve hangi yolla alındığını güvence altına alan bir denetim sürecini oluşturduğunu gösterir.

Hadislerin mana ile rivayeti meselesi de bu bağlamda okunabilir. Mukaddimedede yer alan ve mana ile rivayete karşı ihtiyatlı yaklaşımı yansıtan rivayetler rivayet temkini noktada lafız-mana dengesinde de titiz davranıldığını göstermektedir. Sahâbe ve tâbiîn döneminde bu konuda farklı yaklaşımların bulunması, erken dönemde rivayet faaliyetinin sınırlarının hâlen müzakere edildiğini ve bu müzakerelerin bilgi güvenliği ekseninde yürütüldüğünü ortaya koymaktadır. Dârimî'nin rivayetleri doğrultusunda konu şöyle ifade edilebilir: Mana ile rivayeti tasvip etmeyen İbn Ömer'in hadisleri işittiği lafızla rivayet etmeyi tercih ettiği belirtilmektedir.⁸⁸ Yine Ebû Ma'mer Abdullah b. Sahbera “Şüphesiz ben hadisi hatalı olarak işitirim de işittiğime uyarak hatalı rivayet ederim.”⁸⁹ diye mana ile rivayete karşı çıkmıştır. Benzer şekilde İbn Sîrîn; Şâ'bî, Nehâî ve Hasan el-Basrî'nin (öl. 110/728) zaman zaman mana ile rivayet ettiklerini duyduğunda “Şayet işittikleri gibi rivayet etselerdi kendileri için daha hayırlı olurdu.”⁹⁰ şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

⁸⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 662).

⁸¹ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 663).

⁸² Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 664).

⁸³ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 665).

⁸⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 657).

⁸⁵ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 658).

⁸⁶ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 661).

⁸⁷ Dârimî, “Mukaddime”, 53 (No. 659, 660).

⁸⁸ Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 327).

⁸⁹ Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 329).

⁹⁰ Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 325).

Buna karşılık mana ile rivayeti caiz gören âlimlerin de bulunduğu görülmektedir. Vâsile b. Eski, “Size hadisi manâsıyla rivayet ettiğimiz zaman bu size yeter.”⁹¹ demiştir. Aynı şekilde Hasan el-Basrî hadisleri takdim-tehir yoluyla⁹² ve ifadeyi değiştirerek rivayet etmiştir.⁹³ Bunlar mana ile rivayetin erken dönemde belirli bir meşruyet alanına sahip olduğunu göstermektedir. Bu farklı tutumlar birlikte değerlendirildiğinde, mana ile rivayet meselesinin erken dönemde mutlak biçimde reddedilen veya sınırsızca benimsenen bir uygulama olmadığı, buna karşılık rivayet güvenliğini koruma amacıyla sınırları tartışılan ve ihtiyatla ele alınan bir alan olarak şekillendiği anlaşılmaktadır. Rivayetlerin lafzen rivayetini şart koşanların hedefi nasıl ki hadislerin tam koruma altına alınması ise mana ile rivayeti caiz görenlerin kırmızı çizgisi de hadislerin korunmasıdır. Mana ile rivayet için koşulan şartlara bakıldığında her iki ekolün de hadislerin naklinde koruma refleksine sahip olduğu görülecektir.

Mukaddime yer alan rivayetler bir arada değerlendirildiğinde, hadis rivayetinin belirli ilke ve yöntemler çerçevesinde yürütülen bilinçli bir faaliyet olarak tasvir edildiği görülmektedir. Rivayet süreci, az rivayet etme prensibiyle başlayan bir ihtiyat anlayışından, rivayet esnasında temkinli ifadelerin kullanılmasına; hadislerin arz ve semâ yoluyla teyit edilmesinden farklı râviler arasında karşılaştırmalı kontrol uygulamalarına kadar uzanan bir denetim zemini içerisinde ele alınmaktadır. Buna rivayet izni uygulaması, isnad sorumluluğunun farkında olunması ve mana-lafız dengesine yönelik hassasiyet de dâhil edildiğinde, mukaddimenin rivayet faaliyetini hem ahlâkî hem de metodik boyutlarıyla birlikte sunduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Rivayet Denetiminin Kurumsallaşması

Hadis tarihinde isnad uygulaması çoğu zaman müstakil bir teknik unsur olarak ele alınmakta, başlangıcı ise genellikle Hz. Osman’ın şehâdeti sonrasındaki siyasî ve itikadî kırılmalara bağlanmaktadır. Bununla birlikte Dârimî’nin mukaddimesinde yer alan rivayetler, isnadın temellerinin daha erken bir döneme uzandığını ancak sistemli biçimde işletilmesinin söz konusu kırılmalar sonrasında belirginleştiğini göstermektedir. Bu çerçevede isnad rivayet faaliyetini güvence altına alma yönünde gelişen tedricî bir denetim mekanizması olarak değerlendirilebilir. Bu yönüyle de teknik vasfının yanında erken dönemde bilginin korunmasına yönelik geliştirilen ahlâkî ve ilmî bir mekanizma olarak karşımıza çıkmaktadır.

Mukaddime yer alan bazı rivayetler, erken dönemde hadislerin isnad sorulmadan aktarıldığı bir safhanın bulunduğuna işaret etmektedir. Ancak bu durum rivayetlerin tamamen kontrolsüz olduğu anlamına gelmemektedir. İbn Abbâs’ın başlangıçta hadislerin yalnızca Resûlullah’tan ezberlenerek alındığını, ancak zamanla herkesin her şeyi rivayet etmeye başlaması üzerine bu pratiğin sürdürülemez hâle geldiğini ifade etmesi, güven zeminindeki değişime dikkat çekmektedir.⁹⁴ Sahâbe neslinin doğrudan Hz. Peygamber’den işitmeye dayalı rivayet pratiği isnad sorgulamasını büyük ölçüde gereksiz kılmış ancak nesiller ilerledikçe bu doğrudanlık zayıflamış ve rivayet zincirinin uzamasıyla birlikte yeni güvenlik önlemlerine ihtiyaç duyulmuştur. Bu dönüşümü en açık biçimde dile getiren isimlerden biri İbn Sîrîn’dir. Onun “Önceleri isnad sormazlardı, fitne

⁹¹ Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 324).

⁹² Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 325).

⁹³ Dârimî, “Mukaddime”, 31 (No. 326).

⁹⁴ Dârimî, “Mukaddime”, 38 (No. 440).

ortaya çıkınca 'bize râvilerinizi söyleyin' dediler."⁹⁵ şeklindeki tespiti, isnadın ortaya çıkışını tarihsel bir kırılma anına yerleştirmekle birlikte, bu kırılmanın arka planındaki temel motivasyonu görünür kılmaktadır. Onun "Bu ilim dindir, kişi dinini kimden aldığına iyi baksın."⁹⁶ şeklindeki uyarısı, bilginin kaynağını görünür kılarak güvenilir olanla olmayana ayırt etmeyi amaçlayan ahlâkî bir denetim aracı olduğunu vurgulamaktadır.

Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan rivayetler isnad sorgulamasında râvinin dinî tutumu, ahlâkî ve yaşantısının dikkate alındığını göstermektedir. Ebü'l-Âliye er-Riyâhî'nin (öl. 90/709) hadis alınacak kimselerin önce namazlarını gözlemlediklerini ve buna göre rivayet alıp almamaya karar verdiklerini ifade etmesi,⁹⁷ rivayet güvenliğinin erken dönemde ahlâkî yeterlilik ile doğrudan ilişkilendirildiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde İbrâhîm en-Nehâî hadis alınacak kimselerin namazı, yaşantısı ve genel hâllerinin dikkate alındığını söylemiştir.⁹⁸ Ayrıca onun Ebû Zür'a b. Amr'ı bir hadisi bir yıl sonra bir harf dahi eksiltmeden söylediğini zikrederek övmesi,⁹⁹ râvi istikrarının da bu dönemde önemli bir ölçüt olarak değerlendirildiğini göstermektedir. Bu örnekler, daha sonraki dönemlerde sistematik bir ilim dalı hâline gelecek olan ricâl ve cerh-ta'dîl çalışmalarının dayandığı ölçütlerin erken dönemde fiilî uygulamalar şeklinde mevcut olduğunu düşündürmektedir. Her ne kadar bu dönemde henüz kurumsallaşmış bir ricâl literatüründen söz etmek mümkün değilse de râvilerin dinî ve ahlâkî durumlarının, hafıza gücünün ve rivayet istikrarının dikkate alınması, sonraki ilmî tasniflerin beslendiği pratik bir zemin olarak değerlendirilebilir.

Mukaddimedede dinî duruşu ve ilmî ehliyeti güven veren kimselerden hadis alınması gerektiğine dair vurgular, isnad uygulamasının zamanla daha sistematik hâle geldiğini düşündürmektedir. Rivayet edilen söz, bu çerçevede kimden ve hangi güven zemini içinde alındığıyla birlikte değerlendirilmiştir. Bu yönüyle isnad, hadis ilminin tarihsel gelişimi içerisinde rivayet temkini ve tahkikiyle birlikte değerlendirilmesi gereken temel bir unsur olarak ortaya çıkmakta, Dârimî'nin mukaddimesi ise bu sürecin erken ve önemli tanıklarından biri olma niteliğini taşımaktadır.

2.5. Hadis Bilgisinin Doğrulanması ve İlmî Dolaşımı

Mukaddimedede konuya dair yer alan rivayetler, erken dönem hadis faaliyetlerinde ilmin sadece bulunduğu yerde alınan bir bilgi olarak görülmediğini, bilakis doğrulanmak, teyit edilmek ve güvence altına alınmak üzere peşine düşülen bir emanet olarak telakki edildiğini göstermektedir. Bu çerçevede rihle, hadis tarihinin erken safhalarında yalnızca rivayet toplama amacıyla yapılan bir yolculuk olmayıp bilginin sıhhatini temin etmeye yönelik ilmî bir tutum olarak karşımızda durmaktadır.

Mukaddimedede yer alan sahâbe uygulamaları, rihlenin Hz. Peygamber'in vefatının hemen ardından başladığını ve kısa sürede yerleşik bir ilmî pratiğe dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Sahâbîlerin bizzat işittikleri hadisleri başka sahâbîlerin bilgisiyle karşılaştırmak veya duymadıkları bir hadisi ilk ağızdan öğrenmek amacıyla

⁹⁵ Dârimî, "Mukaddime", 38 (No. 430).

⁹⁶ Dârimî, "Mukaddime", 38 (No. 433).

⁹⁷ Dârimî, "Mukaddime", 38 (No. 437).

⁹⁸ Dârimî, "Mukaddime", 38 (No. 434).

⁹⁹ Dârimî, "Mukaddime", 38 (No. 432).

yolculuk yapmaları, hadis bilgisinin erken dönemde müzakere ve teyit esasına dayalı bir anlayışla korunduğunu göstermektedir.

İbn Abbâs'ın, Resûlullah'ın hadislerini en çok Ensâr'da bulduğunu ifade ederek hadis almak amacıyla bir Ensârî'nin kapısında uzun süre beklemesi ve bunu rivayetin "temiz ve güzel" şekilde alınması gayesiyle yaptığını belirtmesi,¹⁰⁰ rihlenin ardındaki ahlâkî motivasyonu açıkça yansıtmaktadır. O, sahâbe hayatıyken bilinmeyen hadislerin sorulması gerektiğini vurgulayarak¹⁰¹ rihleyi bilginin kaybolmasını önlemeye yönelik bir tedbir olarak görmüştür. Benzer şekilde Ebû Hüreyre bazı rivayetleri teyit etmek için başka sahâbîlere başvurmuş,¹⁰² Hz. Ali de hadislerin müzakere edilmesini ve sahâbîlerin birbirlerini ziyaret etmelerini tavsiye etmiştir.¹⁰³ Bunlar rihlenin rivayetlerin canlı tutulması ve doğrulanmasıyla yakından ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır. Yine bir sahâbî, birlikte işittikleri bir hadisi teyit etmek için Fedâle b. Ubeyd'e yolculuk yapmış,¹⁰⁴ Ebü'd-Derdâ kendisine gelen kimsenin yalnızca bir hadis için mi geldiğini teyit etmiştir.¹⁰⁵ Büsr b. Ubeydullah "Ben, bir tek hadisi işitmek için şehirlerden bir şehre yolculuk yapardım."¹⁰⁶ sözü ile hadis bilgisini nicelikten ziyade güvenilirlik ve sıhhat esasına göre değerlendirmiştir. Bütün bunlar rihlenin erken dönemde bilgi güvenliğini sağlamaya yönelik önemli bir faaliyet olarak algılandığını göstermektedir.

Rihlenin hadis tarihi açısından önemli bir diğer boyutu, ilmî dolaşımı mümkün kılmasıdır. Hadislerin farklı bölgelerde yaşayan âlimler arasında dolaşıma girmesi rivayetlerin karşılaştırılmasını ve yanlışlıkların tespit edilmesini kolaylaştırmıştır. Ebû Kılâbe (öl. 104/722) bir hadis rivayet ettiğini işittiği kimseyi Medine'ye gelinceye kadar bekleyip ona bu hadîsi sormuştur.¹⁰⁷ Ebü'l-Âliye (öl. 90/708) Basra'da Resûlullah'ın ashâbından gelen bir rivayeti işittiğinde buna razı olmayıp Medine'ye yolculuk yaparak bu rivayeti ashâbtan bizzat dinlemiştir.¹⁰⁸ Bu örnekler, rihlenin hadis bilgisinin kapalı çevrelerde sabitlemesini engelleyerek rivayetlerin daha geniş ilmî çevrelerin denetimine açılmasını sağladığını göstermektedir. Ayrıca rihle yapanlar önceden sahip oldukları hadisler ile ilgili yolculukta ulaştıkları aynı hadiste bir kusur varsa bu kusurun tespitiyle de hadislerin korunmasına katkı sağlamışlardır.

Dârimî'nin mukaddimesinde rihleye dair aktarılan rivayetler, bu faaliyetin bireysel bir tercih olmaktan ziyade erken dönem hadis çevrelerinde benimsenmiş olağan bir pratik hâline geldiğini geldiği sonucuna ulaşmak mümkündür. Rihle, hadis rivayetinde temkin ve tahkik ilkeleriyle birlikte düşünüldüğünde bilginin güvenilirliğini sağlamaya yönelik bir sistemin tamamlayıcı unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yönüyle rihlenin yalnızca coğrafi hareketlilik üzerinden okunmayıp bilginin doğrulanması, paylaşılması ve denetlenmesi süreçleri üzerinden anlaşılması da mümkündür. Dârimî'nin mukaddimesi rihleyi bu açılardan da yansıtarak erken dönem hadis ilminin dinamizmini ve bilgi güvenliği konusundaki hassasiyetini görünür kılmaktadır. Bu

¹⁰⁰ Dârimî, "Mukaddime", 47 (No. 585-586).

¹⁰¹ Dârimî, "Mukaddime", 47 (No. 589).

¹⁰² Dârimî, "Mukaddime", 28 (No. 292).

¹⁰³ Dârimî, "Mukaddime", 51 (No. 650).

¹⁰⁴ Dârimî, "Mukaddime", 51 (No. 590).

¹⁰⁵ Dârimî, "Mukaddime", 32 (No. 354).

¹⁰⁶ Dârimî, "Mukaddime", 47 (No. 582).

¹⁰⁷ Dârimî, "Mukaddime", 47 (No. 581).

¹⁰⁸ Dârimî, "Mukaddime", 47 (No. 583).

yönüyle rihle, Dârimî mukaddimesinin hadis tarihine kaynaklık eden temel unsurlarından biri olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Sonuç

Bu çalışma, Dârimî'nin *Sünen*'inin mukaddimesini hadis ilminin teşekkül sürecine dair erken dönem uygulamalarını yansıtan tarihî bir metin olarak ele almıştır. İnceleme boyunca mukaddimedede yer alan rivayetler, belirli bir usûl sistematigi inşa etme amacı taşıyan teorik ifadeler yerine, hadis bilgisinin korunması, aktarılması ve denetlenmesine yönelik erken dönem uygulamaları görünür kılan tarihsel veriler olarak değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım, Dârimî'nin mukaddimesinin hadis tarihine dair sunduğu imkânları bu çerçevede yeniden okumayı ve eserin söz konusu yönünün daha belirgin hâle gelmesine katkı sağlamayı amaçlamıştır.

Yapılan değerlendirme sonucunda, Dârimî'nin mukaddimesinde ele alınan hadislerin yazımı, rivayette temkin, tahkik uygulamaları, isnad bilinci ve rihle faaliyetlerinin, hadis ilminin daha sonraki dönemlerde sistematik hâle gelen usûl ilkelerinin öncül pratikleri niteliğinde olduğu görülmektedir. Bu uygulamalar henüz kavramsal bir çerçeveye kavuşmamış olmakla birlikte, hadis bilgisinin güvenilirliğini sağlama yönünde güçlü bir sorumluluk bilincine dayanmaktadır. Bu durum, hadis usûlünün teorik inşasından önce fiilî bir zemin üzerinde şekillendiğini ve bu zeminin büyük ölçüde pratik ihtiyaçlar tarafından belirlendiğini ortaya koymaktadır.

Hadislerin yazımına dair rivayetler, erken dönemde yazıya yönelik çekincelerin mutlak bir reddiye değil, Kur'an'la karışma endişesi ve bilgi güvenliğini muhafaza etme kaygısı etrafında şekillendiğini göstermektedir. Yazıya izin veren uygulamaların ise önceki ihtiyatlı tavrın inkârı değil, değişen şartlar karşısında geliştirilen tamamlayıcı çözümler olduğu anlaşılmaktadır. Bu tespit, erken dönem hadis çevrelerinin katı ve tek yönlü bir yaklaşım yerine, rivayet güvenliğini merkeze alan esnek ve bağlamsal bir bilgi anlayışına sahip olduklarını göstermesi bakımından önemlidir.

Rivayet temkini ve tahkik uygulamaları, ahlâkî bir sorumluluk olarak algılandığını açık biçimde ortaya koymaktadır. Sahâbe ve tâbiîn neslinin az rivayet etmeyi tercih etmesi, ihtiyat kayıtları kullanması ve rivayetleri teyit etmeye yönelik yöntemler geliştirmesi, hadis bilgisinin gelişi güzel aktarılmasını engelleyen güçlü bir zemine işaret etmektedir. Bu durum, erken dönemde hadis bilgisinin korunmasının yazılı kurallardan önce şahsî sorumluluk ve ilmî ahlâk üzerinden yürütüldüğünü göstermektedir.

İsnadın ortaya çıkışı da bu çerçevede değerlendirilmelidir. Dârimî'nin mukaddimesinde yer alan rivayetler, isnadın ani ve teknik bir gelişme olmadığını, rivayet güvenliğini sağlama ihtiyacının doğal bir sonucu olarak tedricî biçimde ortaya çıktığını göstermektedir. Râvilerin dinî tutumlarının, ahlâklarının ve rivayetlerindeki istikrarın dikkate alınması, isnadın erken dönemde şahıs merkezli bir güven ağı olarak işlediğini ortaya koymaktadır.

Rihleye dair rivayetler ise hadis bilgisinin yerel ve kapalı çevrelerde kalmasına izin verilmediğini, bilginin doğrulanmak ve güvence altına alınmak üzere bilinçli biçimde dolaşıma sokulduğunu göstermektedir. Bir tek hadis için dahi yapılan yolculuklar, hadis bilgisinde nicelikten ziyade sıhhatin esas alındığını ortaya koymaktadır. Rihle, bu yönüyle rivayet temkini, tahkik ve isnad uygulamalarını tamamlayan işlevsel bir unsur olarak hadis tarihindeki yerini almaktadır.

Bu bulgular ışığında, Dârimî'nin mukaddimesinin hadis tarihine dair çalışmalar için erken dönem hadis pratiğini doğrudan yansıtan birincil bir kaynak olarak ele alınması gerektiği teklif edilebilir. Mukaddime, hadis usûlünün teorik inşasından önceki fiilî zemini, erken dönem hadis çevrelerinin bilgi güvenliğine dair geliştirdikleri refleksleri ve bu reflekslerin zamanla nasıl kurumsallaşma istikametinde ilerlediğini izleme imkânı sunmaktadır. Bu yönüyle Dârimî'nin mukaddimesi, hadis tarihinin erken safhalarını anlamada merkeze alınması gereken temel metinlerden biri olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Arapkirî, Hüseyin Avni. *Bugyetu'l-hasîs fi târîhi ilmi'l-hadîs*. nşr. Nilüfer Kalkan Yorulmaz. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.
- Aydın, Arafat. *Dârimî'nin Peygamber Anlayışı (Sünen'inin Mukaddimesi Çerçevesinde)*. İstanbul: Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl. *Müsnedü'd-Dârimî*. nşr. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suudi Arabistan: Dâru'l-Muğnî li'n-Neşr ve't-Tevzî', 1. Baskı, 1412/1992.
- Durmuş, İsmail. "Mukaddime". *Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 7 Ocak 2026. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mukaddime#1>
- Ebnâsî, İbrahim b. Mûsâ. *eş-Şezâ'l-feyyâh min 'ulûmi İbni's-Salâh*. nşr. Salâh Fethî Helel. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1418/1998.
- Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât b. Halîfe eş-Şeybânî el-Basrî. *Tabakâtü Halîfe b. Hayyât*. nşr. Süheyl Zekkâr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1414/1993.
- İrâkî, Ebû'l-Fazl Zeynüddîn Abdurrahim b. el-Hüseyin b. Abdurrahman. *et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve şerhu Mukaddimeti İbni's-Salâh*. nşr. Abdurrahman Muhammed Osman. Medine: Mektebetü's-Selefiyye, 1969.
- İbn Abdilhâdî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed. *Tabakâtü 'ulemâi'l-hadîs*. nşr. Ekrem el-Bûsî - İbrahim Zebîk. 4 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- İbn Cemâ'a, Bedrüddîn Muhammed b. İbrahim. *el-Menhelü'r-revî fi muhtasari 'ulûmi'l-hadîsi'n-Nebevî*. nşr. Muhyiddîn Abdurrahman Ramazan. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1987.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbü's-sikât*. nşr. Muhammed Abdü'l-Mu'îd Khan. 9 Cilt Haydarâbâd: Dâiratü Ma'ârifî'l-'Osmâniyye, 1. Basım, 1393/1973.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr ed-Dımaşkî eş-Şâfî. *el-Bâ'isü'l-hasîs fi ihtisâri 'Ulûmi'l-hadîs*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1431/2011.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed b. Sa'd b. Menî' el-Kâtib el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*. nşr. İhsan Abbas. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1968.
- İbnü'l-Mülakkın, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Alî b. Ahmed el-Ensârî el-Mısırî. *el-Mukni' fi 'ulûmi'l-hadîs*. nşr. Abdullah b. Yusuf el-Cudey'. 2 Cilt. Suûdiyye: Dâru Fevâz li'n-Neşîr, 1413/1995.
- İbnü's-Salâh, Ebû Amr Takıyyüddîn Osman eş-Şehrezûrî. *Mukaddimetü İbni's-Salâh*. nşr. Nüreddîn İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1986.
- İzmirli İsmail Hakkı. *Hadis Tarihi*. der. İbrahim Hatiboğlu. İstanbul: Dâruhadis Yayınları, 2002.
- Kılıç, Bilge. "Dârimî'nin Mukaddimesinin Kavram, Literatür ve Hadis Usûlü Açısından Tahlili". *Dicle İlahiyat Dergisi* 27/2 (Aralık 2024), 130-155. <https://doi.org/10.58852/dicd.1293228>.

- Kiraz, Zafer. *Hadis Tarihinde Mukaddime Geleneği (Sünen-i Dârimî Örneği)*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl*. nşr: Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 35 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1400-1413/1980-1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref. *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr fi usûli'l-hadîs*. nşr. Muhammed Osman el-Hışt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1405/1985.
- Özafşar, Mehmet Emin. *Hadis ve Kültür Yazıları*. Ankara: Kitâbiyât, 2005, 24-36. ISBN: 975-6666-67-6.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekir b. Muhammed el-Hudayrî. *Tabakâtü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1403/1983.
- Uraler, Aynur. "Muhaddislerin İlmî Yaklaşımlardaki Sorunlara Sünnetten Çözüm Getirmeleri - Sünenü'd-Dârimî Mukaddimesi Örneği-". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 22/1 (Haziran, 2024), 7-33. <https://izlik.org/1A22BN34SW>
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2016.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru 'alâmi'n-nübelâ*. nşr. Şuayb el-Arnaût - Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985 - 1417/1996.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiretü'l-huffâz*. nşr. Zekeriya 'Umeyrât. 5 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd. *el-'Alâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 15. Baskı, 2002.